

УДК 274:94(477)

Doi: 10.55315/graph.2.2021.47-61

Тематична рубрика: історія.

ПРОТЕСТАНТИ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У 20 – 30-ті рр. ХХ ст.: ПОЛІТИКО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Роман Сігарчук**доктор історичних наук, професор***Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка**м. Полтава, Україна*

E-Mail: roman_sit@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0280-6844>

Анотація. У статті порушено проблему загального політико-історичного аналізу протестантського руху в розрізі партійно-державної політики радянської України у 20–30-ті рр. ХХ ст. Вивчення державно-церковних відносин поліконфесійного українського суспільства загалом та окремо протестантських течій актуалізує нове наукове осмислення державної релігійної політики на різних етапах розвитку історичного минулого й сьогодення. Баптисти, євангельські християни, адвентисти сьомого дня та християни євангельської віри (п'ятдесятники) досліджуються у поєднанні принципів об'єктивності, світоглядного плюралізму, комплексності, методологічних засад математичної статистики, компаративістики та проблемно-хронологічного методу. Студіювання побудовано на використанні архівних матеріалів двох центральних та чотирьох обласних архівів України. У результаті дослідження визначено два періоди у розвитку протестантського руху. Перший (1920–1928 рр.) відзначений зовнішньою лояльністю та приховано спрямованою дискредитацією, розколом протестантських організацій, проте у той же час розширенням їхньої діяльності, розбудовою власних інституцій. Найбільшою активністю та територіальною мобільністю відзначено християн євангельської віри. Другий (1929–1939 рр.) етап позначений відкритою антипротестантською політикою, утисками та руйнацією українських інституцій протестантів. Значна частина протестантських громад чисельно зменшилася, але продовжувала діяти без реєстрації, напівлегально до кінця 30-х рр.

Ключові слова: адвентисти сьомого дня, баптисти, радянська влада, євангельські християни, кількість, організація, політика, сектанти, утиски, християни євангельської віри (п'ятдесятники).

PROTESTANTS IN SOVIET UKRAINE IN THE 20S – 30s of the XX century: POLITICAL AND HISTORICAL ASPECT

Roman Sitarchuk**doctor of historical sciences, professor***Poltava National Pedagogical V.G. Korolenko University**Poltava, Ukraine*

E-Mail: roman_sit@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0280-6844>

Abstract. The article raises the problem of the general political-historical analysis of the Protestant movement in the context of the party-state policy of Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s. The study of state-church relations of polyconfessional Ukrainian society in general and Protestant currents in particular actualizes a new scientific understanding of the state religious policy at different stages of development of the historical past and present. Baptists, evangelical Christians, Seventh-day Adventists, and evangelical Christians (Pentecostals)

are studied in a combination of the principles of objectivity, worldview pluralism, complexity, methodological principles of mathematical statistics, comparative studies, and problem-chronological method. The study is based on the use of archival materials of two central and four regional archives of Ukraine. The study identified two periods in the development of the Protestant movement. The first (1920-1928) was marked by external loyalty and covertly aimed at discrediting, splitting Protestant organizations, but at the same time expanding their activities and building their own institutions. Christians of the evangelical faith are marked by the greatest activity and territorial mobility. The second (1929–1939) stage was marked by an open anti-Protestant policy, oppression, and the destruction of Ukrainian Protestant institutions. A large number of Protestant communities decreased in number, but continued to operate without registration, semi-legally until the late 1930s.

Key words: Seventh-day Adventists, Baptists, Soviet authorities, Evangelical Christians, number, organization, politics, sectarians, persecution, Evangelical Christians (Pentecostals).

Вступ. Поліконфесійність України, наявність свободи віросповідань актуалізують вивчення проблеми щодо аналізу державно-церковних відносин і сприяють щоразу новому науково-історичному осмисленню державної релігійної політики як загалом, так й окремих конфесій, зокрема протестантських. Щоб простежити закономірності таких християнських течій становлення, розвитку й місця в сучасній суспільно-релігійній палітрі, варто відстежувати їхнє минуле, особливо в доленосні для історії протестантів періоди, з-поміж яких вирізняються перші роки радянської влади в Україні, а саме: 20–30-ті рр. ХХ ст. У коло нашого дослідження увійшли протестантські течії баптистів, євангельських християн, адвентистів сьомого дня та християн євангельської віри (п'ятдесятників). Послідовність висвітлення діяльності конфесій визначається часом їх виникнення на теренах України.

Термін «сектанти» вживається для збереження достовірності відтворення цитат з архівних матеріалів, репрезентування авторського стилю літератури радянських часів та позначення вірян-протестантів.

Метою дослідження є здійснення загального політико-історичного аналізу протестантського руху в радянській Україні в 20–30-ті рр. в розрізі партійно-державної політики. Пропонована мотивація студії передбачає розв'язання таких завдань: схарактеризувати еволюцію становлення інституцій протестантів у радянській Україні в означені роки; простежити основні етапи партійно-державної політики щодо досліджуваних конфесій; проаналізувати кількісні зміни протестантських громад.

Аналіз наукових джерел та літератури. Література про протестантів досліджуваного періоду нечисленна. Виокремимо працю В. Уласевич, на той час секретаря Всеукраїнської антирелігійної комісії (далі – ВАК) [6] у якій подається чи не найперша офіційна інформація про становище, різновиди, кількість «сектантства» в УСРР. Ґрунтовна характеристика «сектантського» руху загалом надана в колективній роботі під загальною редакцією О. Клібанова [35].

Наявні праці й щодо висвітлення діяльності окремих течій протестантів. Так, поглибленим, різностороннім вивченням баптизму та євангельського християнства займалися Б. Тихомиров [45], Л. Митрохин [37], А. Ярцев [85], адвентизму – О. Белов [2], християн євангельської віри (п'ятдесятництва) – Ф. Гаркавенко [9], Н. Гурич [10]. Вагомий вклад історії протестантизму в цілому належить В. Любашенко [36].

«Прогалини» у висвітленні питання частково заповнили праці самих протестантів. Зокрема, період 20–30-х рр. історії адвентистів сьомого дня оглядово описаний у колективній монографії за редакцією О. Парасея та М. Жукалюка [39] та одноосібній праці М. Жукалюка [33]. Євангельсько-баптистський рух відображено в праці «История евангельских христиан-баптистов в СССР» [34], монографії Л. Жабка-Потаповича [32]. До того ж, використані матеріали з'їздів протестантів [7; 8].

Джерельна база дослідження. Утім, найбільше інформаційного матеріалу про становище протестантських об'єднань та політику держави щодо них в означений період містять документи, віднайдені в таких архівах: Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві Запорізької області, Державному архіві Одеської області, Державному архіві Полтавської області, Державному архіві Харківської області.

Вирішення поставлених завдань забезпечується дотриманням низки методологічних принципів. До них передусім належить принцип об'єктивності, що орієнтує на соціально-політичну нейтральність,

вимагає всебічного аналізу історичних фактів, подій, процесів. Дотримання принципу історизму забезпечило вивчення закономірностей розвитку протестантського руху, його розвитку та зв'язку з конкретними історичними умовами. Принцип світоглядного плюралізму дозволив зокрема зіставляти думки істориків, архівні джерела щодо загальної кількості українських вірян-протестантів. Обрахування їх чисельності вможливило використання елементів методів математичної статистики, компаративного аналізу та комплексного підходу. Побудова дослідження в логічно-часовому вимірі визначила необхідність уживання проблемно-хронологічного методу.

Виклад основних матеріалів дослідження. Зі встановленням радянської влади в українських землях політика щодо протестантських об'єднань, як і загалом до всіх релігійних течій, зазнала еволюційних мін. Якщо в державно-правовій сфері більшовицьке партійне керівництво на початку 20-х рр. декларувало віротерпимість, то згодом на практиці його ставлення до релігійних організацій визначалося партійними, урядовими постановами, «закритими» інструкціями, службовими записками найвищих посадових осіб та іншими кроками, які спрямовувалися на згортання релігійних свобод. Подальший розвиток радянської України засвідчував суперечливість проголошених державою свобод та антирелігійної стратегії й тактики влади, що передбачала участь у ній державних органів, культосвітніх організацій, засобів масової інформації, окремих товариств тощо. Такі заходи більшовицької партії на загальнодержавному рівні були спрямовані на повне відмирання церкви як соціального інституту та протестантських конфесій зокрема.

У серпні 1920 р. уряд Української Соціалістичної Радянської республіки (далі – УСРР) ухвалив постанову «Про узгодження законодавчої практики УСРР та РСФРР з питання про відокремлення церкви від держави». У зв'язку з цим, український варіант декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (прийнятий 22 січня 1919 р.) було узгоджено з його російським варіантом. У результаті українські протестантські організації, як і ті, що на території Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (далі – РСФРР), втрачали право юридичної особи [48, Арк. 3; 66, Арк. 176(зв.); 67, Арк. 10]. У серпні 1921 р. рішенням пленуму центрального комітету Російської комуністичної партії більшовиків (далі - ЦК РКП(б)) були започатковані вивчення та облік протестантських конфесій (за мовою тодішніх офіційних документів – «сектантського руху та сектантських угруповань») [35, с. 14].

У 1922 р. вийшла «Директива ЦК РКП(б) радянським і партійним органам у питанні про ставлення до сект і політики щодо релігійних груп узагалі», у якій декларувалася необхідність і доцільність прямого втручання державних органів у релігійні питання [40, с. 38–39]. У вересні того ж року ЦК РКП(б) направив місцевим владним структурам таємний лист, в якому наголошувалося про недопустимість проведення «загальних з'їздів усіх сектантських груп і громад, урахуваючи наявність у їх середовищі певних буржуазних та антирадянських організацій». Товариства протестантів оголошувалися «глибоко ворожими за своєю соціальною будовою», і з ними варто боротися «обережно та вдумливо», як проти старої церкви [72, Арк. 85, 161, 162].

Продовжуючи заходи, спрямовані на знищення, руйнування з середини конфесій євангелістів, ЦК РКП(б) у червні 1923 р. дав відповідні доручення органам Державного політичного управління (далі – ДПУ). Накази передбачали таке: ліквідувати всі незареєстровані громади, а їхніх керівників вислати за кордон; не допускати ввезення «сектантської» літератури із-за кордону та поширення друкованих органів; не дозволяти місіонерську діяльність проповідників; використовувати всі засоби для дискредитації «сектантів» у політичній та моральній площинах; очистити Червону армію від антимілітаристських елементів» [1, с. 345–346].

Проте особливих зрушень у діяльності щодо протестантських конфесій до середини 20-х рр. не відбулося. ВАК (створена в 1924 році) констатувала, що «сектантство не обліковане кількісно, маємо більш-менш точні дані лише про чисельність громад, їх склад...» [75, Арк. 23]. Тому в січні 1925 р. вийшов циркуляр ЦК РКП(б) за № 78 «Про сектантський рух і антирелігійну пропаганду», у якому говорилося, що «у зв'язку із зростанням сектантства потрібно його облікувати» [82, Арк. 7–8; 24, Арк. 11]. Головну відповідальність за виконання рішення було покладено на відділи культів Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС). Однак проблема кадрів, низький рівень виконавчої дисципліни призводили до того, що розпорядження центральної влади на місцях виконувалися мляво й несумлінно. У другій половині 20-х

рр. партійні директиви про повторний облік та дослідження протестантських громад виходили майже щорічно до 1929 р. [17, Арк. 5; 20, Арк. 3, 12, 17; 21, Арк. 42; 22, Арк. 31; 25, Арк. 14].

Надалі рекомендації більшовицького керівництва щодо боротьби з протестантськими течіями оновлювалися. Центральним і місцевим урядовим структурам наголошувалося на «бажаності розколу серед сектантства в питанні ставлення до радянської влади», разом із тим зазначалося на допущенні створення регіональних і всеукраїнських «сектантських об'єднань» для технічного полегшення їхньої реєстрації та «здійснення більшого контролю за їхньою діяльністю» [68, Арк. 112–113; 78, Арк. 26]. Водночас застерігалось, що об'єднання потрібно створювати лише тоді, коли «верхівка секти буде взята під повний контроль» [77, Арк. 17]. З 1925 р. священнослужителів усіх віросповідань взяли на облік за місцем їхнього проживання [60, Арк. 22], обмежили діяльність проповідників (благочинників) і пресвітерів територіально, закріпивши їх за місцем роботи певного району чи общини [38, с. 133]. Разом із тим, більшовики почали застосовувати адміністративні засоби впливу щодо священнослужителів: взяття розписок щодо дотримання відповідних вимог влади, арешти, заслання [66, Арк. 121, 122; 23, Арк. 82; 69, Арк. 51]. Так, голову Середньопівденного об'єднання баптистів О. Букресєва заарештували лише за те, що очолювана ним організація не зареєструвала вчасно статут [53, Арк. 36].

Утиски щодо священників негативно позначалися на зв'язках між організаціями, спричиняли їхню ізоляцію, руйнували внутрішню єдність конфесій. Віряни неодноразово скаржилися й на те, що місцева влада відбирала молитовні будинки, що голови сільських виконавчих комітетів самочинно вдиралися на молитовні збори, нищили релігійну літературу. До «сектантів» застосовували й силові засоби впливу. Жовтнева 1926 р. постанова НКВС забороняла іноземним громадянам проповідувати та правити службу в радянській Україні [60, Арк. 7]. З метою ізолювання організацій та полегшеного скеровування їхньою діяльністю влада намагалася обмежити, згорнути зв'язки протестантів з їхніми європейськими і світовими центрами.

Негативним для діяльності союзів баптистів, євангельських християн, адвентистів, християн євангельської віри було примусове визнання ними військової повинності, яке нав'язала їм більшовицька влада [42, с. 115–117].

У середині 20-х рр. утиски щодо протестантських вірян стали масовими, про що неодноразово повідомлялося у спеціальних донесеннях НКВС та ДПУ [16, Арк. 28; 70, Арк. 102, 103; 74, Арк. 80–81; 79, Арк. 23]. Це викликало відповідну реакцію центральної влади – Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі – ВУЦВК), що у 1923 р. розіслав губернським виконавчим комітетам циркуляр, у якому роз'яснювалося, що сектанти мають в УСРР такі ж права, як й інші віряни; представники влади не повинні проводити жодних арештів, не розганяти ніяких зібрань, навіть якщо ці товариства ще не є зареєстрованими. Наголошувалося, що за «побиття сектантів і здирство над ними та за інші злочини винні будуть притягнуті до суду [49, Арк. 19]. Проте такі зловживання місцевої влади не припинялися, оскільки були наслідком двоїстості державної політики. З одного боку, певною мірою декларативного радянського законодавства про культу, й з іншого, таємних документів партійних органів і спецслужб, які на практиці були вагомішими за офіційні декрети.

Не зважаючи на зазначену політику влади, протестанти формували свої інституції різних рівнів. Автономне українське об'єднання баптистів формувалося впродовж майже семи років. Ще в жовтні 1918 р. у Києві відбувся Перший всеукраїнський з'їзд баптистів. До скликання цього регіонального зібрання спонукала передусім утрата зв'язків із всеросійським центром баптистів, оскільки в більшовицькій Росії розпочалася громадянська війна, а Україна була на той час самостійною державою. На цьому форумі було прийнято «Проект бажаних статей віросповідного закону», який керівники Д. Правочеров та Ф. Баліхін передали присутньому на з'їзді представникові Міністерства сповідань Української Держави для урахування при розробленні закону про віросповідання. Делегати з'їзду схвалили також «Проект статуту громад євангельських християн-баптистів» [7, с. 30]. Аналіз змісту документів засвідчував, що українські баптисти чекали від держави значного розширення їхніх повноважень. Вони вимагали надання громадам вірян права юридичної особи; повної свободи совісті, віросповідань, зібрань, місіонерської діяльності, права на організацію власних товариств, на реєстрацію штампів тощо. Однак події громадянської війни не дали змогу українським баптистам реалізувати задумане.

Національний баптистський союз утворився на Другому всеукраїнському з'їзді, що відбувся у травні 1921 р. у Єлисаветграді (нині – Кропивницький). Головою Українського об'єднання християн-баптистів обрали Д. Правосерова. Черговий форум відбувся вже наступного року в м. Києві [46, Арк. 2]. Його рішення були спрямовані на зміцнення національного об'єднання та вирішення внутрішньоконфесійних питань. На з'їзді також була прийнята резолюція про входження українського союзу до Всеросійського союзу баптистів (далі – ВСБ), проте на практиці цього не сталося, оскільки останній не міг «задовольнити потреби українського братства, до того ж інколи виникали питання, пов'язані з особливостями законодавства Української республіки» [34, с. 200–201].

Вирішальним в організаційному оформленні баптистського руху в Україні став Четвертий всеукраїнський з'їзд, що відбувся у травні 1925 р. у Харкові. В його роботі взяли участь близько 300 делегатів [8, с. 12]. Член правління Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів (ВСОБ) П. Алешко так схарактеризував чинники, які сприяли його організації: «Велике зростання справи Божої в Україні, неузгодженість у справі благовістя й розпорошеність братства в організаційному плані...»; адміністративне ділення та «автономність України»; розвантаження складної роботи Всесоюзного братства, перебуваючи з ним у повному контакті [11, Арк. 40]. Московське керівництво баптистів визнало доцільність організації ВСОБ [8, с. 12].

Затверджений проєкт статуту союзу був зареєстрований урядом УСРР. Відповідно до нього, для ведення справ обиралися рада, яку очолив А. Костюков. Первинні об'єднання громад і груп не мали спеціального апарату правління, їм надавалося право скликати настановні з'їзди. Діяльність союзу могла бути припинена як за рішенням його членів, так і за постановою НКВС або інших відповідних органів влади УСРР [59, Арк. 11–11 зв]. ВСОБ складався із 12 обласних об'єднань. Федеративний союз баптистів СРСР міг без посередників контактувати з ними (збирати пожертвування, надсилати благовісників тощо), але після попереднього узгодження з українським центром.

У жовтні 1925 р. правління ВСОБ отримало дозвіл уряду на скликання в Одесі з'їзду німців-баптистів [52, Арк. 240], які увійшли в склад організації на автономних правах. Утім злиття двох товариств не усунуло всіх суперечностей у міжорганізаційних відносинах. Уже в 1926 р. вони загострилися у зв'язку з беззаперечним визнанням німцями-баптистами обов'язкової військової служби в Червоній армії [15, Арк. 38–39].

П'ятий форум ВСОБ відбувся у травня 1928 р. у Харкові. Прибуло 390 делегатів і 86 гостей. У складі ВСОБ було зареєстровано близько 1000 громад. Федеративний союз баптистів СРСР представляли його голова М. Одинцов та член правління П. Іванов-Клишников, від німців-баптистів – І. Пріцкау [59, Арк. 12]. Зміст питань порядку денного був традиційним. Правління союзу за останні роки істотно розширилося й мало такі відділи: організаційний, благовісницький, музично-хоровий, юридичний, видавничий, фінансовий, із підготовки кадрів, домострою та ін. [29, Арк. 230]. Це свідчило про зростання чисельності організації та розширення її функцій. Головою союзу знову обрали А. Костюкова, його товаришем – О. Букреева, скарбником – Ф. Косолапова. До ради німців-баптистів увійшли Г. Веліас, К. Ціммерман, Д. Браун, Ф. Герман, І. Пріцкау [59, Арк. 21–22]. Її повноваження поширювалися на територію Одеської, Миколаївської, Волинської та Житомирської округ [18, Арк. 17].

Згаданий вище форум ВСОБ був останнім, оскільки надалі влада заборонила скликати такі зібрання [29, Арк. 208]. Лише німці-баптисти утворили самостійну всеукраїнську спілку та у 1929 р. отримали дозвіл на проведення свого чергового пленуму.

Окремішньо набули розвитку організації євангельських християн. На початку 20-х рр. на території Радянської України у складі Всеросійського союзу євангельських християн (далі – ВСЄХ) діяли два його регіональні об'єднання: Західноукраїнський відділ із центром у Києві (голова – С. Сударев) [28, Арк. 8] та Південнозахідний з центром в Одесі (голова – І. Моторін) [56, Арк. 17]. У 1925 р. Південнозахідне регіональне об'єднання очолив А. Сердюк. Того ж року з метою усунення існуючих труднощів у керівництві місцевими громадами були організовані ще два українські регіональні відділи євангельських християн: Подільський із центром у Вінниці (голова – К. Шаповал) [50, Арк. 34–35] і Волинський із центром у Житомирі (голова – Є. Булгаков, за іншими даними – В. Крижанівський) [28, Арк. 8; 78, Арк. 17 зв]. Отже, в Україні в 1925 р. як відділи ВСЄХ діяли чотири регіональні об'єднання

евангельських християн.

У 20-ті рр. за темпами зростання чисельності громад євангельські християни починають випереджати баптистів. Наприклад, у Харківському повіті в 1921 р. із числа виявлених громад 13 належали євангельським християнам і лише 4 – баптистам [27, Арк. 26].

Будова громад євангельських християн була майже такою як у баптистів. Вони склалися з 50 й більше вірян. Меншу кількість членів виокремлювали в групу. Максимальна чисельність у громадах була різною. Наприклад, у с. Стара Петрівка Запорізької округи вона становила 247 осіб [12, Арк. 88], а в с. Токарі Лебединської округи – 300 [73, Арк. 124]. Велика кількість євангельських християн і баптистів у громадах пояснювалася не лише їх результативною місіонерською роботою, але й територіальними особливостями, адже до однієї громади могли входити віряни з декількох навколишніх населених пунктів. Так, у склад Зінов'євського обласного об'єднання баптистів було згруповано 40 громад із 215 населених пунктів. Кожна община складалася приблизно з представників п'яти територіально-адміністративних одиниць [59, Арк. 66]. Проте в певних регіонах в одному селищі діяли водночас декілька організацій. Наприклад, 1925 р. у межах Гуляєвської сільської ради на Одещині функціонували дві громади баптистів чисельністю 112 і 155 осіб [14, Арк. 12].

У середині 20-х рр. українські євангельські християни значно активізували свою діяльність, і керівники ВССХ уже не могли оперативним чином реагувати на ті процеси, які відбувалися на місцях. Саме життя вимагало створення всеукраїнського центру, який координував би діяльність місцевих організацій євангельських християн. До того ж, після проведення в 1925 р. адміністративно-територіальної реформи й заміною губерній округами потрібно було узгодити з новим територіальним поділом республіки структуру регіональних об'єднань євангельських християн. У центрах кожної адміністративно-територіальної одиниці для «представництва перед властями і для полегшення зносин з ними з усіх питань... євангельського руху» були створені ради євангельських християн [56, Арк. 7].

Проте перехід на новий поділ не зняв усіх питань щодо статусу євангельських християн у республіці. Подекуди влада відмовлялася визнавати законною діяльність окружних об'єднань, мотивуючи це тим, що в УСРР відсутній «єдиний координаційний центр та єдиний статут євангельських християн» [56, Арк. 15]. Це прискорило утворення загальноукраїнського об'єднання [52, Арк. 453]. Перший Всеукраїнський з'їзд євангельських християн відбувся у травні 1926 р. у Харкові. Голоували на ньому Я. Жидков, В. Биков і В. Єгоров. Нове регіональне утворення мало назву «Всеукраїнський союз євангельських християн» (далі – ВУСЄХ). Головою обрали В. Єгорова, заступниками – С. Сударева та І. Тарасюка. До складу ради ВУСЄХ увійшли 24 особи [56, Арк. 53 зв].

У статуті ВУСЄХ, затвердженому урядом у червні 1926 р., зазначалося, що мета союзу – сприяння покращенню діяльності громад євангельських християн, що не під силу місцевим об'єднанням, зокрема в такій галузі, як правильне поширення євангельської істини, нагляд за своєчасною сплатою податків і виконанням військової повинності членами об'єднання тощо [58, Арк. 172].

До складу ВУСЄХ увійшли вісім обласних відділів (згодом – обласних союзів): 1) Київський (об'єднав 12 округ), 2) Харківський (5 округ), 3) Південнозахідний або Одеський (5 округ і Молдавська автономна соціалістична радянська республіка), 4) Катеринославський (5 округ), 5) Подільський (4 округи), 6) Донецький (5 округ), 7) Волинський (3 округи), 8) Мелітопольський (1 округа) [58, Арк. 172]. Центр союзу знаходився в Києві, а згодом його перенесли до Харкова. Кожне обласне об'єднання мало власну раду і було автономним щодо інших. Спільні питання, які з'являлися в громадах, розглядалися на братських зібраннях, а ті, що виникали між організаціями, – спеціально створеними комісіями [58, Арк. 172].

Разом із тим, після створення ВУСЄХ не припинялися суперечки між лідерами щодо напрямку розвитку організації. Одна група на чолі з В. Єгоровим виступила за розширення автономії союзу, інша, на чолі з І. Моторіним, обстоюючи проросійські позиції, наполягала на розширенні повноважень ради ВСЄХ в українських територіях. Під тиском всесоюзного центру на січневого 1928 р. пленумі ВУСЄХ було обрано новий склад його ради. Її головою замість В. Єгорова став І. Моторін, членами – Я. Ходюш, Я. Куплевахський, М. Горговань. Причину перевиборів правління пленуму пояснило «не виконанням» колишніми керівниками постанови НКВС УСРР і «запропонувало новим проводирям союзу бути уважнішими й точнішими у

виконанні постанов органів радянської влади» [58, Арк. 12–13].

На зазначеному пленумі запропоновано деякі зміни до статуту організації, зокрема: відмова від проведення регулярних ділових з'їздів, які ширилися за кордоном, і скликання їх лише раз на три роки, натомість практикування духовних з'їздів, біблійних розмов [65, Арк. 52]. Такі ідеї виникали й у лідерів інших протестантських конфесій.

Паралельно громадам баптистів та євангельських християн розвивався рух адвентистів сьомого дня. У вересні 1920 р. в Москві відбувся Четвертий з'їзд Всеросійського союзу адвентистів сьомого дня, який визначив на своїй території шість конференцій (регіональних об'єднань), зокрема Західноросійську й Південноросійську (без Західної України, Закарпаття і Бессарабії), куди увійшли віряни з радянської України [39, с. 252].

На новому з'їзді в серпні 1924 р. Всеросійський союз було реорганізовано у Всесоюзний федеративний союз адвентистів сьомого дня. Його керівним органом стала всесоюзна (за іншою назвою – центральна) рада на чолі з Г. Лебсаком, котрий з 1921 р. фактично керував об'єднанням [39, с. 38]. Із 85 делегатів з'їзду адвентистів з українських земель було 23 представники на чолі з І. Львовим.

Згідно з рішеннями Московського з'їзду, регіони Східної України та Білорусі були реорганізовані в Західноукраїнський союз, до складу якого увійшли Київська, Чернігівська, Одеська, Волинська, Полтавська, Катеринославська, Вітебська губернії та Крим. У травні 1925 р. у Києві пройшов з'їзд цього союзу, на який з'їхалися 65 делегатів і стільки ж гостей. Союз перейменовано у Всеукраїнське об'єднання адвентистів сьомого дня (далі – ВОАСД) з центром у Києві. До складу об'єднання входили 196 громад і груп, у яких працювали 39 пресвітерів. Структура ради ВОАСД: І. Львов (голова), А. Аузін (секретар – скарбник), члени: Г. Раус, В. Димань, С. Ткаченко та інші [39, с. 40–41]. З-поміж віросповідних та організаційних питань, розглянутих на форумі, піднімалися до обговорення проблеми щодо створення інституту адвентистів сьомого дня в Києві, скликання біблійних курсів тощо. Однак значна частина рішень з'їзду через несприятливі внутрішньополітичні обставини не була реалізована.

У січні 1926 р. до ВОАСД було приєднане Азовське об'єднання та адвентисти Молдавської АСРР [52, Арк. 431]. На той час всеукраїнський союз складався із шести регіональних об'єднань: 1) Середньодніпровського (центр був у м. Біла Церква, голова – В. Димань), 2) Подільського (Вінниця, С. Ткаченко), 3) Волинського (Житомир, А. Гриц), 4) Нижньодніпровського (Полтава, К. Фисенко), 5) Чорноморського, куди входила й територія Молдавської АСРР, (Одеса, Я. Реймер), 6) Азовського (Дніпропетровськ (нині: Дніпро), Я. Краус) [57, Арк. 89 зв].

Кількість адвентистів сьомого дня в одній громаді була меншою, ніж у баптистів та євангельських християн – приблизно 15 вірян [52, Арк. 561], що зумовлено загалом меншою їх кількістю.

Черговий з'їзд ВОАСД відбувся у травні 1927 р. в Києві й не вніс суттєвих змін у діяльність та структуру організації [57, Арк. 16]. У скликанні чергового з'їзду союзу в 1929 р. (головою був Г. Цират) уряд УСРР відмовив. Дозвіл було надано на проведення зібрань лише регіональних організацій [63, Арк. 8, 12].

З 1928 р. з'їзди були заборонені й на всесоюзному рівні. Влада погодилася лише на діяльність Всесоюзної ради адвентистів сьомого дня, яка складалася із п'яти осіб президії та 11 керівників-проповідників (за регіонами) [39, с. 44–45].

Четверта течія протестантів – християни євангельської віри (п'ятдесятники) почали організовуватися саме в роки радянської влади. Перші їхні кроки пов'язані з діяльністю І. Воронаєва, котрий у 1921 р. разом з однодумцями створює в Одесі перший молитовний будинок християн євангельської віри [9, с. 14]. Згодом ця течія розгорнула широку місіонерську діяльність серед схожих за віровченням баптистів, євангельських християн, адвентистів. Організації християн євангельської віри більше за інших базувалися на засадах рівності, що особливо приваблювало жінок-вірян, котрі мали ширші можливості для самореалізації. Так, молдавським регіональним об'єднанням п'ятдесятників керувала жінка. Ці та інші чинники дозволили християнам євангельської віри впродовж декількох років повернути на свій бік багатьох вірян та активно розширювати свої географічні межі.

У вересні 1924 р. було створено Одеський обласний союз християн євангельської віри [55, Арк.

12], що нараховував майже 400 осіб, які були «добре організовані й дисципліновані, мали достатнє фінансове забезпечення» [15, Арк. 38–39]. Швидке зростання чисельності християн євангельської віри вимагало створення єдиного координаційного центру. Спроба організувати всеукраїнське об'єднання в липні 1925 р. закінчилася невдало, оскільки дозвіл на проведення відповідного з'їзду від ДПУ не отримано [50, Арк. 210].

Всеукраїнський союз християн євангельської віри (далі – ВСХЄВ) був створений у вересні 1926 р. в Одесі. До складу правління увійшли: І. Воронаєв (голова), В. Колтович, С. Міхно, В. Павлов, С. Алексюк, А. Кушнерьова, І. Подлесний [62, Арк. 16]. ВСХЄВ поділявся на відділи, що збігалися з окружним поділом в УСРР, та підвідділи. У 1926 р. союз мав вісім відділів із зареєстрованими статутами: Одеський, Миколаївський, Зінов'євський, Кременчуцький, Вінницький, Шепетівський, Криворізький, Катеринославський [55, Арк. 9]. Середня кількість членів в одній громаді християн євангельської віри була меншою, ніж у євангельсько-християнській або баптистській, але перевищувала адвентистську.

На другому Всеукраїнському з'їзді у жовтні 1927 р. було проголошено створення Союзу християн євангельської віри СРСР, який складався із союзів республік, що поділялися на відділи та підвідділи (за принципом всеукраїнського) [59, Арк. 31]. Громади п'ятдесятників презентували 53 делегати. Головував на з'їзді І. Воронаєв, якого й обрали очільником союзу. Заступниками були Ф. Фалєєв (із Ташкента) та П. Белінський, секретарем – Г. Понурко. Московські громади представляв А. Фролов, а громади Молдавської АСРР – Ф. Беспалова [59, Арк. 23–26]. Центр союзу згодом планувалося перенести в Москву.

Упродовж 1928–1929 рр. в Одесі ще двічі скликалися з'їзди християн євангельської віри [10, с. 117; 19, Арк. 21], і хоча нам достеменно не відомо про розгляд питань на зазначених форумах, можемо стверджувати, що до кінця 20-х рр. п'ятдесятники в українських землях встигли окреслити власну догматику, сформувані структуру, визначитися зі своїми статутними документами. Щоправда, організація всесоюзного об'єднання християн євангельської віри не була завершеною.

Отже, у 20-ті рр. українські протестанти (баптисти, євангельські християни, адвентисти сьомого дня, християни євангельської віри) утворили в радянській Україні власні автономні об'єднання (союзи). Вважаємо за доречне тут процитувати витяг із таємної записки НКВС УСРР на адресу ЦК КП(б)У в 1928 р.: «Потрібно констатувати факт значних досягнень релігійних об'єднань у напрямку зміцнення та організаційного оформлення усіх легалізованих релігійних церков та сектантських об'єднань, що мають зараз добре й чітко працюючі центральні та місцеві апарати» [70, Арк. 102–103]. Як бачимо, урядові структури визнавали значні досягнення протестантських конфесій у суспільному житті радянської України.

Назвемо причини, які, на нашу думку, сприяли кількісному зростанню протестантів. Найвагомішими з них є такі: втрата Російською православною церквою свого колишнього привілейованого становища; організаційна стійкість протестантизму, сформованого на принципах релігійно-громадського демократизму; розвиток течій без підтримки держави, що передбачало наполегливість у досягненні мети; запровадження нового релігійного законодавства, яке зрівняло протестантів у правах з іншими вірянами, дало їм можливість проводити широку місіонерську роботу; специфіка організації та богослужінь протестантських громад (жива проповідь, можливість кожному брати участь у служінні, широка благодійність, постійна взаємодопомога тощо); актуальність і привабливість соціально-політичних гасел протестантів із закликами до загального братства, майнової рівності, що на початку радянського періоду віталася владою, оскільки збігалися з ідеологією нового режиму.

Показовим чинником, що виразно характеризує місце, яке посіли протестантські об'єднання в суспільно-релігійному житті радянської України у 20-ті рр., була динаміка їх чисельності. Тому зупинимося на цьому окремо. Дати вичерпну відповідь про дійсну кількість протестантів в радянській Україні у 20-ті рр. складно. Спочатку радянська офіційна статистика для перебільшення «сектантської загрози» свідомо завищувала кількість вірян, тим самим аргументуючи посилення антирелігійної боротьби, але вже у другій половині 20-х рр. чисельність протестантів занижувалася, щоб показати власні досягнення в боротьбі із «сектантським мракобіссям».

Збережені архівні матеріали мають відбиток безсистемності, незавершеності збору інформації

про релігійні громади урядовими органами. Наприклад, у січні 1923 р. за даними місцевої влади в Київській губернії нараховувалося майже 300 «сектантів». Коли ж, за наполяганнями республіканського керівництва, облік провели знову, то виявилось, що на січень 1924 р. їх чисельність зросла до майже 4000. Після проведення в липні 1924 р. обліку втретє виявилось, що всього «сектантів» у губернії нараховувалося близько 15000 [76, Арк. 26].

Подібна ситуація з обліком протестантських громад спостерігалася й в інших регіонах України [28, Арк. 28]. Опосередковано це було зумовлено тим, що кількісним обрахунком релігійних течій займалися різні урядові підрозділи, жоден з яких не ніс повної відповідальності за свою роботу, нерідко їхні повідомлення про кількість протестантів мали суттєві розбіжності [76, Арк. 1, 22, 27; 51, Арк. 143]. Крім того, контроль за релігійними громадами на місцях втілювала одна, рідше – дві особи, і, як правило, ця робота була додатковим навантаженням до основної. На облік негативно вплинула й проведена в 1925 р. територіально-адміністративна реформа, оскільки руйнування губернської структури й заміна її окружною внесли ще більший хаос у статистичну звітність місцевої влади.

Могли не зазначати повної цифри й самі протестанти. У 1925 р. у цьому зізналися, наприклад, баптисти, котрі писали, що свідчень про точну їхню кількість у СРСР немає, і що «союз міг би вказати лише приблизну кількість громад... та працівників у них» [44, с. 44]. Так складалося, можливо, тому, що вони «вважали членами своїх громад тільки осіб, прийнятих до їх складу через хрещення, і що сюди не включалися члени сімей і співчуваючих, кількість яких могла б збільшити загальну цифру в п'ять разів» [44, с. 45]. При обрахуванні кількості протестантів ми комплексно послуговувалися різноманітними джерелами та елементами компаративних методик [41].

У 1925 р. українські баптисти наводили щодо кількісного складу своєї конфесії дві суттєво різні цифри – 200000 вірян [32, с. 142] і 40000 [36, с. 244]. До першої, ймовірно, включалася загальна кількість прихильників течії, а друга цифра фіксувала кількість зареєстрованих документально членів громад. Останній показник підтверджується й архівними матеріалами. За одними даними ВАК, у 1925 р. нараховувалося 34000 баптистів [78, Арк. 17], за іншими – 36700 [6, с. 14]. Матеріали архівних джерел 1925 р. дали змогу обрахувати середню кількість баптистів у дній окрузі близько 1200 осіб [12, Арк. 58, 58 зв., 88; 54, Арк. 6; 77, Арк. 95; 78, Арк. 11]. Шляхом помноження цього показника на кількість округ в Україні, отримано загальну цифру – 50000. Опосередковано наведені цифри підтверджуються й матеріалами Четвертого всеукраїнського з'їзду баптистів, де йшлося про 1000 громад у складі ВСОБ [11, Арк. 40]. Якщо припустити, що середня кількість членів у громаді 50 осіб, то дістанемо таку саму кількість – 50000 вірян. Отже, на середину 20-х рр. в Україні нараховувалося щонайменше 50000 баптистів.

Архівні матеріали НКВС та ВАК містять дані про фактично однакову кількість євангельських християн у середині 20-х рр., яка дорівнювала майже 68000 членам громад [51, Арк. 138; 77, Арк. 83; 78, Арк. 17]. Ураховуючи неповноту обліку релігійних громад, можна впевнено стверджувати, що євангельських християн у радянській Україні на середину 20-х рр. було не менше 70000.

За даними ВАК, у 1925 р. адвентисти нараховували 4130 членів громад і груп [78, Арк. 17]. Майже таку ж цифру наводили адвентисти на Всеукраїнському з'їзді – 4453 осіб [39, с. 41], які були третьою частиною всесоюзного братства, що в 1925 р. складалося з 12282 членів [36, с. 264]. Зазначена кількість українських адвентистів частково підтверджується й даними НКВС про склад їхніх регіональних об'єднань [52, Арк. 211, 393, 433, 561; 57, Арк. 88–88 зв; 63, Арк. 4].

Ймовірно, до 1925 р. облік християн євангельської віри державними органами фактично не проводився. Відомо, що на той час у восьми округах діяли 19 громад християн євангельської віри, середня кількість кожної з яких становила понад 200 вірян [85, с. 26; 55, Арк. 3 зв; 78, Арк. 11; 13, Арк. 37], Тобто в 1925 р. у УСРР нараховувалося близько 4000 християн євангельської віри. Наступного року об'єднання, що швидко зростало (як свідчили матеріали його першого Всеукраїнського з'їзду), збільшилося вдвічі, а отже, нараховувало майже 8000 членів [18, Арк. 16; 55, Арк. 18].

У середині 20-х рр. темпи зростання чисельності протестантів уповільнилися в результаті багатьох чинників, серед яких такі: вихід з організацій «випадкових» осіб; зниження духовного рівня в частини вірян, що спричинило їх виключення з членства; міжконфесійна конкурентна боротьба за членів церкви;

вплив антирелігійної пропаганди та політика утисків з боку держави тощо. Однак кількісне зростання протестантів не припинилося, хоч і не було таким масовим, як у першій половині 20-х рр.

У 1928 р. Всеукраїнський союз об'єднань баптистів налічував близько 60000 членів [45, с. 16], тобто щороку зростав на шість відсотків, а отже, у 1929 р. міг нараховувати майже 65000 вірян.

Всеукраїнський союз євангельських християн у другій половині 20-х рр. щорічно зростав в середньому на дев'ять відсотків [56, Арк. 13, 118; 58, Арк. 29, 92 зв, 155; 61, Арк. 40 зв; 65, Арк. 52]. І вже в 1929 р., можливо, нараховував близько 95000 членів. Наведені показники підтверджуються даними одного з ґрунтовних дослідників історії євангельських християн і баптистів 30-х рр. в Україні А. Ярцева. Назване ним кількісне представництво складало 154000 осіб [85, с. 40].

Всесоюзне об'єднання адвентистів сьомого дня щорічно зростало більше, ніж на 3%: у 1925 р. воно складалося із 12282 вірян, у 1926 р. – з 12697, а в 1928 р. – з 13404 [2]. У радянській Україні динаміка зростання чисельності адвентистів була вищою від загальносоюзних показників і, за нашими підрахунками, становили щорічно 4%, оскільки за три роки об'єднання зросло на 573 члени, нараховуючи в 1928 р. 5073 вірян [36, с. 264; 15, Арк. 39; 63, Арк. 4; 30, Арк. 8, 50]. Отже, на 1929 р. в Україні було, ймовірно, близько 5300 членів громад адвентистів сьомого дня.

У другій половині 20-х рр. з усіх протестантських церков найбільшою кількісною активністю та територіальною мобільністю відзначено християн євангельської віри [62, Арк. 31 зв]. Так, за даними НКВС, у 1926 р. вони були зареєстровані в 9 округах республіки, а в 1927 р. – в 11 [64, Арк. 9–10]. Матеріали Другого з'їзду ВСХСВ (1927 р.) говорять про наявність у його складі 17000 членів громад і груп [10, с. 116]. Отже, з 1925 р. ВСХСВ щорічно зростав більше, ніж на 50%.

Протягом 1927–1928 рр. темпи збільшення чисельності протестантів дещо уповільнилися, і найвагомішим чинником, який обумовив таке становище, на наш погляд, є прийняття ними під тиском владних структур, починаючи із середини 20-х рр., обов'язковості військової повинності. Після цього розпочався певний відтік з організацій молоді. Разом із тим, до 1928 р. ситуація стабілізувалася, міграційні процеси між об'єднаннями фактично припинилися, і зростання кількості членів відбувалося переважно за рахунок внутрішнього приросту (наприклад, через досягнення повноліття дітьми членів громад).

Становище протестантських організацій у 30-і рр. зазнало суттєвих змін у зв'язку з новими викликами в державному законодавстві та більшовицькому антирелігійному курсі, особливо після 1929 р. «Новий етап» в історії протестантів у радянській Україні визначався відкритою установкою влади на руйнування їх організацій. Після постанови Всесоюзного центрального виконавчого комітету (ВЦВК) та Ради народних комісарів (РНК) РСФРР «Про релігійні об'єднання» 1929 р. майже всі види діяльності протестантських організацій були заборонені. Будь-які висловлювання членів церкви про їхнє віровчення вважалися ідеологічною диверсією. Заборона поширювалася на всі видання протестантів.

Щоб дещо пом'якшити політичні звинувачення, протестанти змушені були постійно декларувати свою лояльність до влади. Наприклад, у 1929 р. всесоюзна рада євангельських християн розіслала в місцеві громади циркуляр, у якому, крім запевнення влади у вірності, також пропонувала на місцях вилучати зі складу громад осіб, «явно винних у контрреволюційній діяльності». Баптисти здійснювали перевибори керівного складу церкви, звільнюючи скомпрометованих перед владою діячів. Проте всі ці заходи протестантів атеїсти відразу кваліфікували як «політичний маскарад» [37, с. 392–393]. Не зважаючи на постійні висловлювання керівників протестантів про лояльне ставлення їх організацій до влади, вона, позбавивши вірян значних прав у законодавчому порядку та нависивши їм ярлики «ворогів народу», розпочала у 30-ті рр. тотальні репресії проти протестантів, особливо їх керівного складу.

Першим серед протестантських конфесій у радянській Україні зазнав руйнування союз християн євангельської віри. Його центральний апарат та частина найбільш впливових діячів у 1930 р. були засуджені за «активну антирадянську діяльність» на різні строки позбавлення волі [83, Арк. 346]. Після ув'язнення українських лідерів християн євангельської віри керівництво союзу на певний час перейшло до Москви, але згодом і московський апарат управління був заарештований [80, Арк. 181–182]. Опинившись без лідерів, організація п'ятдесятників розпалася, місцеві її громади почали діяти нелегально. Маємо дані про те, що в 1937 р. у Вінницькій області нараховувалося 764 християнина

євангелістської віри, організованих у 70 громад, і що частина п'ятдесятників діяла в Полтаві та приміській смугі Харкова [81, Арк. 1, 7].

Баптистські громади в Україні, що на початку 30-х рр. пройшли перереєстрацію, продовжували діяти й надалі. Так, улітку 1930 р. у Харкові були охрещені 60 новоприйнятих членів громад, в Олександрівському районі – 132, у с. Мірному Краснокутського району – 35 [47, Арк. 54; 31, Арк. 1, 10, 38]. У деяких громадах спостерігався й значний кількісний приріст. Наприклад, у Хонжонківській робітничій колонії Макіївського району громада баптистів збільшилася з 50 у 1932 р. до 300 осіб у 1934 р. [3]. Проте після хвилі репресій кінця першої половини 30-х рр. значна частина громад залишалася без лідерів, позбавлялася реєстрації, припиняла свою офіційну діяльність і переходила на напівлегальне становище. Відомо, що у Вінницькій області в 1937 р. було 87 громад баптистів із 1595 членами [81, Арк. 1], в Харкові об'єднана громада баптистів та євангелістських християн в 1940 р. нараховувала 1175 [26, Арк. 295].

У 30-ті рр. ще зберігалася значна кількість громад євангелістських християн в українських землях. Відомо, що у 1935–1937 рр. вони функціонували в Одеській, Київській, Харківській, Дніпропетровській областях [34, с. 225; 4; 5]. У Вінницькій області на той час нараховувалося 133 громади євангелістських християн із загальною кількістю 1894 [81, Арк. 1]. Проте єдиного діючого всеукраїнського центру не було, й місцеві громади підпорядковувалися безпосередньо всесоюзному центру, який продовжував існувати до кінця 30-х рр.

На середину 30-х рр. у радянській Україні діяли три уповноважені центральної ради адвентистів сьомого дня: Я. Реймер – у Київській області, Ф. Гладков – у Харківській і Дніпропетровській та Г. Гадюкін – у Вінницькій області. Нам відомо, що у Вінницькій області в 1937 р. нараховувалося 62 общини адвентистів із загальною кількістю 803 члени [81, Арк. 1]. Тоді ж функціонувала й київська громада (200 осіб), якою керував В. Димань [33, с. 297]. Разом із тим, переважна більшість адвентистських громад у другій половині 30-х рр. діяла напівлегально і вірян хрестили вночі.

У 1937 р. лідери адвентистського руху спробували створити єдиний керівний центр. Із цією метою під керівництвом раніше засудженого пресвітера І. Тарасовського вони провели чотири наради за участю представників Полтави, Дніпропетровська й Харкова. Крім головного питання, обговорювалися й інші: про «відмову служити в армії, про допомогу репресованим радянською владою» тощо [81, Арк. 7]. Проте здійснити задумане лідерам адвентистів не вдалося, оскільки організація була викрита працівниками НКВС.

Чисельність протестантів у 30-х рр. зменшувалася частково через вплив антирелігійної пропаганди, значна частина – через державне антирелігійне законодавство, фізичні утиски щодо вірян та примусове їх переселення за межі республіки до Сибіру, Казахстану, Середньої Азії тощо. Так, за даними Л. Мітрохіна, якщо у м. Фрунзе (Киргизія) баптистська громада в 1930 р. нараховувала 150 осіб, то в 1933 р. – уже 1850, у м. Токмак відповідно 12 і 90, а в багатьох інших районах громади створювалися заново [37, с. 395]. На думку дослідника, швидке зростання протестантів-переселенців у цих регіонах, де їх раніше було небагато, свідчило про зменшення кількості у тих районах, де густина протестантського представництва залишалася традиційно високою, зокрема в Україні.

Свідченням того, що у 30-ті рр. протестантський рух в українських землях не припинився, на нашу думку, є їх кількісні показники в 40-ві рр. XX ст. Зокрема, в 1946 р. в українських землях об'єднані євангелістські християни-баптисти мали 1880 громад із кількістю 94000 членів, що становило 70% від загальносоюзних показників [84, Арк. 10]. Союз адвентистів сьомого дня того року мав 141 громаду, а це за мінімальними підрахунками становило більше 2000 вірян [84, Арк. 136]. У 1945 р. в Україні зареєстровано близько 500 громад п'ятдесятників із загальною кількістю близько 25000 [83, Арк. 346].

Звичайно, громади протестантів могли зростати передовсім у роки німецької окупації. Однак, на наш погляд, це зростання не могло відбуватися без хоча б часткового збереження залишків колишньої організації протестантів. До речі, в повоєнні роки в легалізованих союзах їх управлінський апарат був частково репрезентований лідерами рухів періоду 20–30-х рр. [83, Арк. 48].

Посилення владних гонінь сприймалося ними як підтвердження ідеї про гріховність світу, загострювало антисоціальні настрої та почуття відчуженості від світського життя, його цінностей та ідеалів. Замість

зарєєстрованих громад, прийшли нелегальні молитовні збори, сімейні зустрічі «братів і сестер», спільні читання Євангелія та виконання духовних пісень. Вони сприймалися віруючими як своєрідні острівки спасіння, уособлення справжнього людинолюбства, на противагу жорстокості зовнішнього світу. Протестантська віра не була зруйнована впливом атеїзму. Вона опинилася загнаною в підпілля, увійшла в більш глибокі тканини культури, чекаючи свого часу [37, с. 395].

Висновки. На завершення, констатуємо, що в розвиткові протестантського руху в радянській Україні міжвоєнного часу виокремлюються два періоди. Перший (1920–1928 рр.), коли політика більшовицької держави щодо протестантів була зовні лояльною, разом із тим, приховано спрямованою на дискредитацію та розкол протестантських організацій. У цей час протестанти дістали можливість дещо розширити аспекти своєї діяльності, перейти до будівництва власних інституцій, збільшити кількість своїх прихильників., особливо в середині 20-х рр. У другій половині 20-х рр. темпи зростання дещо знизилися як через внутрішні чинники розвитку конфесій, так і завдяки політиці влади.

Другий період (1929–1939 рр.) – це час законодавчих обмежень і фактично відкритої антипротестантської політики та силових впливів щодо протестантських об'єднань та їх керівників. Згорнувши діяльність протестантських союзів і репресувавши їхніх лідерів, більшовицька влада зруйнувала українські інституції протестантів. Всі місцеві об'єднання на рівні регіонів були розпущені, водночас значна частина протестантських громад продовжувала діяти без реєстрації, напівлегально до кінця 30-х рр.

Список використаної літератури

1. Архивы Кремля: в 2-х кн. Кн. 2: Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. Новосибирск; Москва: Сибирский хронограф, Рос. полит. энциклопедия, 1998. 648 с.
2. Белов А. В. Адвентизм. 2-е изд. Москва: Изд-во полит. литературы, 1973. 239 с.
3. Безвірник. 1934. № 6 (червень). С. 35.
4. Безвірник. 1935. № 1 (січень). С. 28.
5. Безвірник. 1935. № 8 (серпень). С. 39.
6. Вікторія. Сучасне сектантство. Київ: Держвидав України, 1925. 31 с.
7. Всеукраинский съезд баптистов: запись заседания Первого Всеукраинского съезда баптистов, состоявшегося в г. Киева с 1 по 8 октября 1918 г. Киев, 1918. 30 с.
8. Всеукраинский съезд баптистов: запись заседаний Четвертого Всеукраинского съезда баптистов, состоявшегося в г. Харькове с 12 по 17 мая 1925 г. Харьков, 1925. 12 с.
9. Гаркавенко Ф. П'ятидесятники та їх віра. Київ: Вид-во політ. літ-ри України, 1966. 80 с.
10. Гурич Н. Трасуны и их организатор Воронаев. Атеист. 1930. № 55. С. 116–128.
11. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. 316. Оп. 3. Спр. 20.
12. ДАЗО. Ф. 316. Оп. 3. Спр. 33.
13. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1551.
14. ДАОО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 349.
15. ДАОО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 915.
16. ДАОО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 1605.
17. ДАОО. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 2412.
18. ДАОО. Ф. 969. Оп. 5. Спр. 650.
19. ДАОО. Ф. 1234. Оп. 1. Спр. 905.
20. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. Р-2068. Оп. 1. Спр. 455.
21. ДАПО. Ф. Р-2068. Оп. 1. Спр. 458.
22. ДАПО. Ф. Р-2068. Оп. 1. Спр. 459.
23. ДАПО. Ф. П-9032. Оп. 1. Спр. 37.
24. ДАПО. Ф. 9032. Оп. 1. Спр. 122.
25. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 301.
26. ДАХО. Ф. 69. Оп. 1. Спр. 374.
27. ДАХО. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 328.
28. ДАХО. Ф. 845. Оп. 2. Спр. 411.

- 29.ДАХО. Ф. 845. Оп. 2. Спр. 937.
- 30.ДАХО. Ф. 845. Оп. 2. Спр. 1096.
- 31.ДАХО. Ф. 1486. Оп. 1. Спр. 161.
- 32.Жабко-Потапович Л. Христове світло в Україні. Історія українського євангельсько-баптистського руху. Чикаго: Вид. Всеукраїнського Євангельсько-Баптистського Братства, 1991. 180 с.
- 33.Жукалюк Н. А. Вспоминайте наставників ваших: история Церкви Адвентистов сьомого дня в личностях. Київ: Джерело життя, 1999. 672 с.
- 34.История евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва: Изд. Всесоюз. совета евангельских христиан-баптистов, 1989. 624 с.
- 35.Критика религиозного сектантства (Опыт изучения религиозного сектантства в 20-х – начале 30-х годов) : сб. ст. / под общ. ред. А. И. Клибанова ; сост. Г. С. Лялина. Москва: Мысль, 1974. 263 с.
- 36.Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій: Львів: Просвіта, 1995. 350 с.
- 37.Митрохин Л. Н. Баптизм и современность (философско-социологические очерки). Санкт-Петербург: РХГИ, 1997. 480 с.
- 38.Нежный А. И. Комиссар дьявола. Москва: Протестант, 1993. 272 с.
- 39.Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. Бедная, бросаемая бурей: исторические очерки к 110-летнему юбилею Церкви адвентистов сьомого дня в Украине. Київ: Джерело життя, 1997. 340 с.
- 40.Пашенко В. О. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки. 20-30-і рр. XX ст. Полтава: Полтава, 1995. 289 с.
- 41.Сітарчук Р. Про кількісне зростання членів українських протестантських конфесій уперше десятиріччя радянської влади. Наукові записки з української історії. Переяслав-Хмельницький; Чернівці, 2000. Вип. 10. С. 261–271.
- 42.Сітарчук Р. Про радянську мілітаристську політику щодо протестантських об'єднань в Україні (20-і рр.). Історія релігій в Україні: у 2-х кн. Кн. 2. Львів: Логос, 1999. С. 115–117.
- 43.Сітарчук Р. Розвиток українського протестантського руху в умовах радянської антирелігійної політики (20-30-ті роки). Влада і церква в Україні (перша половина XX століття): Зб. наук. пр. Полтава: 2000, С. 98–122.
- 44.Сколько баптистов в мире? Баптист Украины. 1926. № 3. С. 44–45.
- 45.Тихомиров Б. Баптизм и его политическая роль. Москва: ГАИЗ, 1929. 64 с.
- 46.Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 572.
- 47.ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 178.
- 48.ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 590.
- 49.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2185.
- 50.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 200.
- 51.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 213.
- 52.ЦДАВО України. Ф. 5 Оп. 2. Спр. 951.
- 53.ЦДАВО України. Ф. 5 Оп. 2. Спр. 966.
- 54.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 968.
- 55.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2179.
- 56.ЦДАВО України. Ф. 5 Оп. 2. Спр. 2180.
- 57.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 2234.
- 58.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 263.
- 59.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 264.
- 60.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1051.
- 61.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1056.
- 62.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1057.
- 63.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1059.
- 64.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1064.
- 65.ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1067.

- 66.ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 1. Спр. 1216.
- 67.ЦДАВО України. Ф. 8. Оп. 3. Спр. 348.
- 68.Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України).
Ф. 1. Оп. 6. Спр. 66.
- 69.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 6.
- 70.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 34.
- 71.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 66.
- 72.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 748.
- 73.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1222.
- 74.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1811.
- 75.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1842.
- 76.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1846.
- 77.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2006.
- 78.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2007.
- 79.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2684.
- 80.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 5484.
- 81.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7105.
- 82.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 7519.
- 83.ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 23. Спр. 4555.
- 84.ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4556.
- 85.Ярцев А. Секта евангельських християн. 4-е изд., перераб. Москва: Безбожник, 1930. 52 с.